

treballs de Kevin McGeough, Eva Miller i el mateix Lorenzo Verderame. El quart (“Novels and Comics”) és el bloc més extens, amb les contribucions de Jana Mynářová-Pavel Korínek, Luigi Turri, Francesco Pomponio i Ryan Winters. Finalment, amb el cinquè bloc (“Archaeology in the Middle”) torna la típica estructura tripartida del volum, gràcies a les aportacions de Davide Nadali, Juan-Luis Montero i Silvia Festuccia.

Està clar, i així ho reconeixen els mateixos editors a la introducció (p. 6), que el volum objecte d’aquesta ressenya és molt heterogeni, malgrat el fil conductor dels “reception studies”. Així, tot i que la divisió en blocs temàtics aconsegueix enfortir la coherència interna de l’obra, el conjunt del treball no deixa de ser una selecció bastant aleatòria de casos d’estudi, escollits únicament en funció dels interessos de l’autor de cada capítol.

D’altra banda, no tots els capítols tenen la mateixa rellevància i profunditat d’anàlisi dels temes tractats. Així, per exemple, les contribucions de Juan Luis Montero i Pedro Azara-Marc Marín tenen el valor de presentar els resultats d’anys de recerca sobre els seus temes d’estudi respectius (la Torre de Babel i la influència de l’art mesopotàmic en l’obra de Joan Miró). És cert que ja havien publicat treballs similars en llengua castellana. Tanmateix, la traducció a l’anglès garanteix una nova vida i una major difusió de la seva recerca. Altres articles, però, són molt més superficials i es limiten a presentar breument un cas d’estudi concret i a aportar tot un seguit de dades que són fàcilment accessibles fins i tot a la xarxa mateixa. Dins d’aquest grup hi hauria, per exemple, la contribució de Rosa sobre el Black Metal i l’Antiga Mesopotàmia. No tinc cap dubte que l’article potser serà útil per al lector no familiaritzat amb aquest estil musical, però no ens aporta res de substancial a tots aquells que coneixem i gaudim del Black Metal noruec i que ja érem prou conscients de l’ús abundant que aquest gènere fa de la mitologia mesopotàmica.

En definitiva, el llibre editat per Garcia-Ventura i Verderame, a causa de la ja esmentada heterogeneïtat de continguts, no esdevindrà un text canònic sobre la matèria. Tampoc no ho pretén. El que pretén és promoure els “reception studies” en l’àmbit de l’orientalística antiga. I aquest objectiu, gràcies a la bona tasca dels editors i a la qualitat de la majoria de les contribucions, estic segur que l’assolirà amb escreix.

Jordi Vidal
Universitat Autònoma de Barcelona

Sylvie Donnat; Régine Hunziker-Rodewald i Isabelle Weygand (eds.), *Figurines féminines nues. Proche-Orient, Égypte, Nubie, Méditerranée orientale, Asie centrale (VIIIe millénaire av. J.-C.- Ixe siècle ap. J.-C.)*. Actes du colloque de Strasbourg (25-26 juin 2015). Collections de l’Université de

Strasbourg, Études d'archéologie et d'histoire ancienne. Éditions de Boccard, Paris, 2020, 360 p. ISBN: 978-2-7018-0532-0; ISSN: 1284-6325.

El present volum és el resultat del col·loqui homònim que es va celebrar a Estrasburg els dies 25 i 26 de juny del 2015 i s'emmarca en un conjunt d'activitats com un taller d'arqueologia experimental sobre la manufactura de terracotes i l'exposició titulada "De la Haute- Égypte à Suse. Figurines femenines antiques". El volum consta de 20 capítols organitzats en 5 seccions, a més d'una Introducció. La primera part recull els capítols que tracten les figuretes femenines despullades de la zona del nord-est d'Àfrica (Egipte i Sudan). La segona secció explica els casos d'estudi del Pròxim Orient i l'Àsia central entre el vuitè i el segon mil·lenni a.n.e. Avançant cronològicament, la tercera part se centra en la zona nord i sud del Llevant durant l'Edat del Ferro. L'apartat quart ofereix una visió transversal de casos d'estudi de la Mesopotàmia antiga basada en textos i aspectes iconogràfics i econòmics. La cinquena secció versa sobre el Mediterrani oriental i el món grec. El volum tanca amb un Índex separat per textos antics citats al volum, una llista de llocs i jaciments, un altre de divinitats i dimonis, un de paraules en accadi i, finalment, un Índex general i una taula de figures amb els crèdits corresponents.

La Introducció, escrita per les editores del volum, va més enllà de ser una presentació-resum de cada capítol i ofereix una visió de conjunt sobre les problemàtiques i metodologies que envolten l'estudi de les figuretes femenines nues. Les autores proposen una sèrie de claus per analitzar la funció i el significat d'aquests objectes basant-se en les aportacions del volum: en primer lloc, un estudi material dels objectes és fonamental per definir les tècniques de fabricació, les característiques físiques dels materials i observar si la morfologia dels objectes està marcada pels materials o hi ha una voluntat iconogràfica. En segon lloc, valoren el context de troballa de les figuretes tenint en compte on s'han trobat i definir si es tracta d'una posició primària o secundària, així com tenir en compte també amb quins altres objectes apareixen. L'estudi semiòtic és un tema transversal que es planteja des de diferents perspectives, com la importància de la decoració, l'interès en treballar unes determinades parts del cos, de tal manera que el concepte de la "nuesa vestida" utilitzat en aquest mateix volum (p. 297) per Anne-Caroline Rendu Loisel resulta una definició molt encertada per aquests tipus d'objectes. Finalment, l'estudi comparatiu i històric és fonamental ja que moltes de les figuretes tenen una llarga pervivència cronològica i geogràfica, cosa que precisa d'estudis centrats en les transferències culturals i els tipus de recepció.

La primera secció del volum recull cinc capítols centrats en casos d'estudi de l'Àfrica del Nord. Georges Castel i Isabelle Régen (p. 27-40) presenten les terracotes femenines nues del santuari miner, en connexió a l'extracció de galena de Gebel el-Zeit, dedicat a Hathor i datat al segon mil·lenni a.n.e. Les peces

destaquen pel seu excepcional estat de conservació ja que s'han trobat completes, embolicades amb teles i decorades amb denes i escarabeus. Algunes d'elles porten un nadó. Juntament amb les figueretes van aparèixer altres objectes com petxines, escarabeus, denes, contenidors de perfum, pintes miniaturitzades i petites cistelles fetes de fulles de palma. Igualment són destacables les figueretes del mateix tipus però manufacturades en pedra i fusta, que els autors veuen com una alternativa a l'argila ja sigui per motius tècnics o religiosos. Aquest capítol és un clar exemple de com un bon anàlisi contextual de les troballes és fonamental per un estudi complet. Sylvie Marchand (p. 41-54) estudia les figueretes de les cases de Ayn Asil, situades a l'oasi de Dakhla i datades durant el segon Període Intermedi (c. 1600 a.n.e.). Totes elles tenen treballada la zona del pubis, la vulva i els pits i apareixen decorades amb tatuatges, possibles escarificacions i representacions de cabells llargs i collarets mitjançant incisions. Aquests trets es defineixen com signes eròtics per l'imaginari egipci. L'autora les classifica en 5 grups segons les seves característiques físiques (coll llarg, pentinat discoïdal, assegudes i amb cap d'ocell amb o sense pentinat) i conclou comparant aquest conjunt amb les terracotes de la necròpoli, destacant la senzillesa de les últimes pel que fa a la decoració i les parts del cos i plasmant activitats quotidianes, com la mòlta o el transport de sacs. Johan Beha i Sylvie Donnat (p. 55- 72) estudien dues figueretes egípcies dipositades a l'Institut d'Egiptologia d'Estrasburg per tal de fer una proposta semiòtica de la seva interpretació. En concret, trien dos exemplars, una *paddle doll* de fusta i una altra feta de pedra calcària del tipus *apode* o sense cames, ambdues del segon mil·lenni a.n.e. L'anàlisi semiòtica conclou que el possible referent d'ambdues pot ser la ballarina *khener* i la seva significació és múltiple (cerimònies funeràries o hathòriques, joventut, vitalitat, plaer, etc.). Igualment, els autors també proposen diferents funcions com a instrument musical (idiòfon), marcador d'identitat a les tombes o objectes apotropaics a les tombes o cases. Frédéric Colin (p. 73-104) presenta un conjunt inèdit de terracotes de l'oasi de Bahariya (Qasr 'Allam) datades entre el 700 i el 600 a.n.e. La primera part del capítol és una valuosa aproximació teòrica sobre els conceptes de "camp semàntic visual" i les diferents escales d'anàlisi (denotatiu, connotatiu o predicatiu i performatiu). A continuació, fa un estudi exhaustiu del context de les troballes mostrant el treball microestratigràfic dels dipòsits. Finalment, combina les dues aproximacions per oferir una aproximació al seu significat. El capítol d'Élisabeth David (p. 105-118) clou aquesta secció del volum amb un estudi de figueretes de Mouweis (Sudan) datades a l'època meroítica entre els s. II-IV de la nostra era. L'autora realitza una presentació dels materials, peces d'animals i dones fetes d'argila cuita i sense coure i les classifica seguint les parts del cos conservades.

La segona secció està formada per sis capítols amb casos d'estudi del Pròxim Orient i l'Àsia central del Neolític fins a l'Edat de Bronze. Aurelie Daems (p.

119-132) presenta 6 grups de figuretes antropomorfes de diferents jaciments d'Iraq i d'Iran datats entre el final del Neolític i les primeres fases del Calcolític (vuitè-sisè mil·lenni a.n.e.). Per tal de definir la seva funcionalitat i significat es basa en sis criteris d'anàlisi: el material, la morfologia, els modes de producció, els contextos, els objectes associats, el grau de detallisme i les marques d'ús. L'autora conclou que la varietat de la decoració corporal té a veure amb la diversitat de dones existents dins de cada comunitat i el seu possible ús com a fitxes o objectes d'aprenentatge, és a dir marcadors de vida. Frédérique Brunet (p. 133-150) escriu sobre el jaciment d'Ulug Depé (Turkmenistan) datat a l'Edat del Bronze (cinquè-quart mil·lenni a.n.e.) i és la única contribució del volum que publica una zona artesanal i, en conseqüència, se centra en aspectes tecnològics i de cadena operativa on distingeix nòduls de matèria primera, preformes, o peces inacabades o trencades. Finalment, destaca el paper del jaciment i la seua producció en el context dels intercanvis regionals, que són d'ampli espectre i de llarga distància. El capítol d'Élise Luneau i Rouhollah Shirazi (p. 151-172) presenta un conjunt ampli de figuretes femenines nues localitzades a Iran i Àsia central durant l'Edat del Bronze. Es tracta d'un gran corpus que, primerament, analitzen formalment basant-se en la seva gestualitat i els detalls estilístics. Seguidament, presenten un estudi sobre la distribució geogràfica i cultural i tanquen la contribució realitzant una aproximació al seu significat argumentant que tindrien un valor religiós compartit per les comunitats de la zona, però, sense reproduir fidelment la realitat. Ferhan Sakal (p. 173-182) analitza fragments de terracotes de la zona de l'Èufrates mitjà datades al tercer mil·lenni a.n.e. i se centra en el cas de les figuretes mig i completament nues, que són diferents de les altres peces per la seva corporalitat, amb les cames separades i amb anelles als turmells. Alexander Pruss (p. 183-192) realitza una tipologia de les figuretes de la regió de Khabur, situada al nord-est de Síria. Concretament estudia la producció del tercer mil·lenni, basada principalment en figures despullades amb els braços estesos, el cabell recollit i els ulls aconseguits mitjançant botons d'argila en forma de gra de cafè que l'autor interpreta com a imatges de deesses locals. L'últim capítol de la secció és el de Isabelle Weygand (p. 193- 216) que presenta les imatges de dones fetes de diferents materials (metall, ivori, pedra i argila) de dos grans jaciments, Mari i Terqa (Síria), datats al tercer mil·lenni i inicis del segon a.n.e. Després d'una anàlisi contextual de les peces, l'autora comenta com el tipus de figureta femenina en diferents suports ha evolucionat a llarg del temps i ho relaciona amb canvis en la seva significació i funcionalitat, tot i que el paper d'aquestes peces com a intercessores davant les divinitats i el caràcter protector és el més assenyalat.

La tercera secció recull quatre capítols sobre la zona nord del Llevant a l'Edat del Ferro. Barbara Bolognani (p. 217-232) estudia el tipus de terracotes "Syrian pillar figurines" procedents de Karkemish i altres jaciments de la regió de

l'Èufrates mitjà. L'autora realitza una descripció tecnològica i tipològica de les peces i posa especial atenció al context funerari de les troballes. S'aproxima al seu significat mitjançant l'ornamentació, parant especial atenció al cap, ja que les terracotes no tenen representats els genitals. En aquest sentit, els tocats de les figuretes són significatius perquè mostren la influència neo-assíria en els codis de vestimenta de les elits femenines de la zona que l'autora relaciona com a expressions visuals del paper femení en cultes en el marc de l'esfera pública. El capítol de Irit Ziffer (p. 233-248) destaca per l'estudi de figuretes de dones i animals aplicades a uns altars/plataformes també fets d'argila. Els objectes provenen d'un dipòsit votiu del jaciment de Yavneh (Israel) datat a la segona Edat del Ferro (c. s. IX a.n.e.) i controlat pels filisteus. Les figuretes es modelaren per separat dels altars i es col·locaren, per tant, un cop feta la peça. També resulta interessant com s'identifiquen diferents artesans per a l'elaboració dels dos objectes. El capítol finalitza destacant la funció religiosa dels materials que es connecta amb un culte lligat, possiblement, a una divinitat femenina cananea, Asherat, Ashtarot o Pytogaya, deessa d'Ekron. Régine Hunziker-Rodewald (p. 249-264) estudia les figuretes femenines que porten un pandero de la zona sud de Llevant (Jordània) tot analitzant la funció de l'instrument. Concretament, l'autora veu com, en alguns casos, el pandero s'ha substituït per la imatge d'un nadó o s'ha adherit sobre l'instrument i explora l'ús de l'instrument en el marc de les pràctiques rituals sobre el cicle reproductiu femení. En aquest sentit, introdueix l'estudi d'algunes fonts escrites: un encanteri contra la infertilitat femenina d'Ugarit (KTU 1.13) i diferents passatges de l'Antic Testament. L'autora conclou que les figuretes mostren les veus femenines en contraposició als textos, on les veus masculines són les predominants i argumenta que aquestes peces pertanyen a una doble esfera: a la de culte o mítica i a la quotidiana o real. El capítol d'Ida Oggiano (p. 265-282) tanca la secció estudiant les terracotes fenícies del santuari de Kharayeb, datades des del s. VII a.n.e. fins al període hel·lenístic i destaca com les figuretes vestides cada vegada són més presents al santuari. Igualment, també analitza la introducció de terracotes gregues, profusament vestides, i la seua significació social i cultural en el marc d'un santuari rural. El capítol destaca pel seu enfocament teòric, basat en els conceptes de ritualització i *embodiment*. La contribució conclou que les figuretes vestides, siguin de producció local o grega, permeten reflexionar sobre el gènere, l'edat i la posició social de la gent que les utilitza o que s'hi identifica.

La quarta secció aplega 3 casos transversals on l'objecte d'estudi no són les figuretes sinó imatges en altres suports, com la glíptica, o com els textos defineixen allò femení en determinats rituals. Del primer exemple, Dominique Beyer (p. 283-290) estudia el motiu de les dones nues i mig nues a la glíptica de Síria, Mesopotàmia i Anatòlia del segon mil·lenni a.n.e. i les vincula a la noció de fecunditat i de sexualitat lligada a la unió entre una deessa i un sobirà, així com

a ser parella del déu de la tempesta que porta pluges beneficioses. Anne-Caroline Rendu Loisel (p. 291-296) fa una anàlisi de la concepció de les dones i els motius de la seva nuesa a través de la documentació escrita. A través d'aquesta, l'autora argumenta que les figuretes fan visible allò intangible, les divinitats. Ara bé, a diferència de les estàtues de culte que s'activen ritualment perquè les divinitats hi visquin, les figuretes d'argila no tenen aquesta capacitat. El capítol de Raz Kletter (p. 297-306) ofereix una aproximació original sobre el tema ja que es planteja quin preu tindrien aquests objectes. Tot i que les mencions directes al preu als textos egipcis, mesopotàmics, grecs i romans són escasses, el preu de venta es pot estimar comparant-lo amb els preus de la ceràmica, sobre la qual si hi ha més informació. Aquesta metodologia, juntament amb la gran quantitat de terracotes, permet a l'autor afirmar que eren objectes de baix cost econòmic però amb un gran valor de significats i creences.

El volum finalitza amb la cinquena secció dedicada al món grec i a la Mediterrània oriental. Oliver Pilz (p. 307-316) presenta els materials cretencs de l'Edat del Ferro antiga: figuretes metàl·liques de dones nues, mànecs de mirall fets d'ivori amb morfologia femenina i plaques en sèrie fetes de terracota amb una gran influència oriental. Curiosament, l'aparició d'aquest tipus iconogràfic en diferents suports comença cap al 800 a.n.e. i desapareix a final del s. VII a.n.e., amb la qual cosa té una presència limitada en el temps. Isabelle Tassignon (p. 317-326) analitza les anomenades "plaquetes d'Astarté", procedents de Xipre, concretament d'Amathus. Aquestes peces són molt comuns des de la segona meitat del s. VII fins mitjan s. V a.n.e. L'estudi argumenta que les figuretes no van despullades sinó cobertes amb un vel transparent i no estan depilades. Aquests dos trets serveixen a l'autora per argumentar que tals imatges representarien dones no casades i que les plaquetes podrien ser objectes de ritus femenins prematrimonials. Finalment, Stéphanie Huysecom-Haxhi (p. 327-344) publica les terracotes nues o mig nues de l'Artemision de Thasos. Presenta una tipologia basada en la gestualitat de les peces (amb membres articulats, assegudes sense cadira i pròtomes -bust) i realitza una valoració de la seva significació i funció tot classificant-les en tres tipus de cossos: adolescents, fecunds/maternals, i idealitzats, amb la representació del bany ritual de les núvies, el *nymphikon loutron*. La presència d'aquest tipus de terracotes s'ha d'emmarcar en el context de l'Artemision, on la deessa Àrtemis es mostra com una divinitat cívica, encarregada d'integrar les noies joves a la ciutat a través de la institució del matrimoni.

La valoració del volum és molt positiva ja que presenta una varietat de casos d'estudi i aproximacions metodològiques que són molt útils per aquelles persones interessades en l'art antic en general i en les imatges femenines en particular. Ara bé, el llibre no deixa de ser unes actes d'un col·loqui i això es nota en la diferència entre els capítols no només pel que fa a la llargada, sinó també al contingut on hi

ha des de presentacions-catàlegs de materials fins a visions més globals i més ambicioses per crear una metodologia de treball sobre les imatges de cossos femenins nus o mig despullats. Així mateix, manquen unes conclusions que discuteixin les idees que es van repetint al llarg del volum, com la vinculació d'aquestes peces a l'esfera divina o a la fecunditat. Cal destacar, però, l'esforç per la cura de les imatges de gran qualitat i en color, cosa que s'agraeix moltíssim per facilitar la lectura. En definitiva, el llibre és una contribució molt significativa sobre un aspecte de l'Antiguitat, les representacions femenines en diferents suports, que, com el volum demostra, tenen una llarga presència en el temps i en l'espai, així com múltiples lectures sobre el seu significat.

Mireia López-Bertran
Universitat de València

Jordi Vidal, *L'arqueòleg de Cambó. Notícia biogràfica i epistolari de Josep Gibert i Buch*, Documents 121, Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions, Bellaterra, 2021, 120 p. ISBN 978-84-490-9978-6.

La historiografia del món antic a Catalunya està vivint un moment dolç. En els darrers anys, l'activitat en aquest àmbit de recerca ha augmentat exponencialment, i això ha estat en gran part gràcies a l'impuls de Jordi Vidal, professor de la Universitat Autònoma de Barcelona i membre de l'Institut del Pròxim Orient Antic de la Universitat de Barcelona. Vidal, investigador dinàmic i autor prolífic, ens ha regalat en els darrers anys nombrosos articles sobre aquesta temàtica¹ i també miscel·lànies i monografies. Pel que fa a les miscel·lànies destaquem aquí la seva coordinació del dossier monogràfic de la revista *Afers*, publicat el 2016, titulat "Les Ciències de l'Antiguitat a Catalunya". Pel que fa a les monografies, posem de relleu les dues que, dins d'aquest àmbit, ha publicat l'any 2021: *Lletres bíbliques. La correspondència entre Francesc Cambó i Bonaventura Ubach (1925-1947)*, a la col·lecció *Barcino Monographica Orientalia*,² i el volum objecte d'aquesta recensió, *L'arqueòleg de Cambó. Notícia biogràfica i epistolari de Josep Gibert i Buch*.

Tot sovint, com és el cas d'aquestes dues monografies publicades el 2021, Vidal publica epistolaris fins ara inèdits, fent accessibles fonts primàries que

¹ Podeu veure aquí una selecció dels articles recents: <https://portalrecerca.uab.cat/en/persons/jordi-vidal-palomino-6/publicacions/> (segons consulta a març de 2022).

² Vegeu les ressenyes publicades fins ara d'aquest volum: Agnès Garcia-Ventura, 2021, *Historiae* 18: 151-158; Josep Massot i Muntaner, 2021, *Serra d'Or* 739-740: 76-78; Valentí Serra de Manresa, 2021, *Estudios franciscanos* 122, n. 471: 604-606.